

Наталія Матвєєва,

*ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»,
м.Івано-Франківськ*

Маріанна Матишак

*ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»,
м.Івано-Франківськ*

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ МАГІСТРАТУРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

У статті автори виокремлюють основні завдання освітньої галузі на сучасному етапі, наголошуючи на потребі підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів. Під час навчання в магістратурі формуються професійні риси, якості та вміння, удосконалюється майстерність майбутнього педагога.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та вивчення ефективності науково-педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх педагогів у процесі магістерської підготовки. Для підвищення якості навчання необхідно реформувати освітній процес вищого навчального закладу, підвищити якість навчання, створити науково-педагогічні умови, які б забезпечили високу ефективність професійної підготовки майбутніх магістрів. Автори стверджують, що особливе місце у навчально-виховному процесі набуває компетентнісний підхід, що дозволяє формувати професійно мобільного фахівця з високим загальним, культурним та професійним рівнем, готового до змін, систематичного самовдосконалення та самореалізації.

Ключові слова: професійна підготовка, професійна мобільність, майстерність, професійна компетентність, професійне становлення, саморозвиток.

Наталія Матвєєва

Маріанна Матишак

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ МАГИСТРАТУРЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ

В статье авторы выделяют основные задачи образования на современном этапе, подчеркивая необходимость подготовки высококвалифицированных педагогических кадров. Формирование профессиональной компетенции является одним из приоритетов национальной системы образования.

Целью статьи является теоретическое обоснование и изучение эффективности научно-педагогических условий формирования профессиональной компетентности будущих учителей.

В статье проанализированы сущность понятий «профессиональная мобильность», «профессиональная компетентность» и «саморазвитие». Проанализирована научная психолого-педагогическая и методическая литература по раскрытию этих понятий. В статье рассматриваются различные точки зрения и научные позиции ученых по проблеме формирования профессиональной компетентности студентов вузов с точки зрения методологии компетентностного подхода. Представлены и обобщены содержание основных понятий терминологического аппарата компетентностного подхода и пути формирования профессиональной компетентности студентов как результат их профессиональной подготовки.

Авторы утверждают, что особое место в учебно-воспитательном процессе приобретает компетентностный подход, который позволяет формировать профессионально мобильного

специалиста с высоким общим, культурным и профессиональным уровнем, готового к изменениям, систематическому самосовершенствованию и самореализации.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, профессиональная мобильность, мастерство, профессиональная компетентность, профессиональное становление, саморазвитие.

Natalia Matveyeva

Marianna Matishak

FORMING OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHER IN THE PROCESS OF PREPARATION OF THE MASTER: THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM

In the article, the authors singled out the main tasks of the educational branch at the present stage, stressing the need for the training of highly skilled pedagogical staff. It is emphasized that formation of professional competence is one of the priorities of the national education system.

The purpose of the article is to substantiate theoretically and to explore the effectiveness of scientific and pedagogical conditions of formation of future teachers' professional competence.

The essence of such concepts as «professional mobility», «professional competence» and «self-development» has been grounded in the article. The authors analyzed scientific psychological, pedagogical and methodological literature concerning the disclosure of these concepts. The article is a consideration of various points of view and scientific positions on the problem of professional competence formation in students at higher educational institutions from the vantage point of the competency-based approach. It presents and generalizes the content of the main notions in the terminological apparatus of the competency-based approach and ways of professional competence formation in students as a result of their professional preparation.

The authors argue that a special place in the educational process acquires a competent approach that allows the formation of a professionally mobile specialist with a high general, cultural and professional level, ready for change, systematic self-improvement and self-realization.

Key words: professional training, professional mobility, skills, professional competence, professional formation, self-development.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Вітчизняна система освіти переживає складний період існування у зв'язку з особливостями сучасного соціально-економічного стану нашої країни. Відбувається інтенсивний пошук нових шляхів розвитку, заперечення одних цінностей і відносин та проголошення інших; виникнення нових типів навчально-виховних закладів, новітніх програм та підручників. Це все потребує від кожного освітянина відповідального ставлення й високої професійної компетентності, досягнення високого рівня майстерності та професіоналізму.

З іншого боку, належний професійний рівень педагога набуває особливого значення, бо саме у школі закладається основний фундамент подальшого розвитку українського суспільства. Як зазначав Я.Коменський: «...учителями повинні бути люди чесні, діяльні і працьовиті; не тільки для годиться, а й насправді вони повинні бути живими взірцями чеснот, що їх вони мають прищепити іншим...» [5, с.33].

Педагог був і буде головною постаттю у навчально-виховному процесі: «Дитина росте і навчається у школі, а учитель – і є школа» (Ш.Амонашвілі) [1, с.27]. На це націлюють, власне, й основні державні документи про освіту. Так, у Законі «Про загальну середню освіту» йдеться про те, що «педагогічним працівником повинна бути особа з високими моральними якостями, яка має відповідну педагогічну освіту, належний рівень професійної підготовки, здійснює педагогічну діяльність, забезпечує результативність та якість своєї роботи, фізичний та психічний стан здоров'я якої дозволяє виконувати професійні обов'язки у навчальних закладах середньої освіти...» [6].

На особливу увагу заслуговує питання підготовки майбутніх фахівців у процесі навчання у магістратурі, де саме відбувається остаточне формування спеціаліста: його професійних рис та якостей, умінь; шліфуються професійні здібності та навички; підвищується рівень майстерності.

Мета статті – проаналізувати та виокремити особливості формування професійної мобільності магістрів у процесі навчання; визначити основні шляхи підвищення їх професійної компетентності.

Відтак, із розгортанням реформ та суспільних трансформацій в Україні кожен вищий навчальний заклад (ВНЗ) вступив у систему ринкових відносин. Об'єктивно зумовлена необхідність отримання адекватного потребам суспільства рівня професійної підготовки є результатом та наслідком дії основного економічного закону інтенсивного розвитку виробництва, що, своєю чергою, дозволяє стверджувати про те, що якість професійної підготовки на рівні особистості, роботодавця, держави та суспільства – гарант успішної діяльності випускників ВНЗ на ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що професійна підготовка фахівців у вищій школі завжди була у центрі уваги науковців, як-от: М.Вачевського, С.Гончарова, І.Каленюк, О.Кукліна, А.Маркової, А.Нісімчука, О.Пехоти, Н.Чухрай та ін. Так, приміром, Н.Чухрай виокремлює проблему підвищення якості професійної підготовки як одну з актуальних на сьогодні та вказує на шляхи її розв'язання, а саме:

- 1) посилення практичної спрямованості соціально-економічних дисциплін, оптимальне використання їх виховного потенціалу;
- 2) перегляд державних вимог до мінімуму змісту й рівня професійної підготовки;
- 3) підвищення уваги до набуття ключових фахових компетенцій;
- 4) удосконалення освітніх технологій та урахування потреби у міждисциплінарному характері професійної підготовки.

Проте існує чимало різноманітних поглядів щодо вище означеного. Так, науковець А.Кузьмінський вважає, що задля кардинального підвищення якості професійної підготовки майбутніх спеціалістів слід докорінно переглянути філософсько-ціннісні джерела та функції освіти в Україні [7, с.54]. Вчений М.Вачевський наголошує, що якість професійної підготовки майбутніх фахівців тісно пов'язана з інноваційним розвитком шляхом послідовного використання у змісті освіти культури проектування інноваційних освітніх практик тощо [3]. Однак вчені однакостайні у тому, що чим більше ресурсів вкладатиметься у професійну підготовку, тим вищою буде її ефективність у різних площинах. Зокрема ефективність професійної підготовки з боку держави повинна визначатись через рівень демократичності суспільства, а, отже, навчання у ВНЗ має бути зорієнтованим на формування та розвиток самодостатньої, талановитої, унікальної особистості.

Професійна підготовка особистості виступає як суто індивідуальна властивість того чи іншого фахівця, що має місце у задоволенні його інтересів, запитів та потреб, підвищенні матеріального рівня, статусу [8, с.198]. Окрім того, розмежовують *внутрішню*, що визначається рівнем успішності навчання, співвідношенням обсягу вступників та випускників ВНЗ тощо та *зовнішню професійну підготовку*, що своєю чергою визначається рівнем кваліфікації фахівців й адаптованості до подальшої життєдіяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останніми роками науковий та практичний інтерес до професіоналізації магістрантів на етапі навчання підвищився у зв'язку з трансформацією стратегій та моделей процесу навчання, посилення

тенденцій особистісно-зорієнтованого підходу до навчання, у тому числі й професійному. Як ми зазначали, успіх та процвітання держави сьогодні особливо гостро віддзеркалює рівень професіоналізму її населення, якість професійної підготовки молодих кадрів: «Особливо високу актуальність проблема особистісно-професійного розвитку студента має в умовах підготовки майбутніх педагогів, оскільки саме для дітей... педагог є однією з найбільш референтних особистостей, прикладом для наслідування, еталоном для «копіювання» як зразків поведінки, так і особистісних якостей. Тому важливим аспектом особистісно-професійного розвитку майбутніх педагогів є формування у них системи ціннісних орієнтацій, з переважанням гуманних цінностей, оскільки саме ціннісні орієнтації багато в чому зумовлюють як становлення професіоналізму майбутнього педагога, так і специфіку того еталоного образу, який буде сприйматися дітьми як приклад для наслідування...» [2, с.59].

На наш погляд, для реалізації якісного навчання та оволодіння професійними якостями у вищому навчальному закладі необхідно створити умови для неперервного, послідовного, цілеспрямованого навчального процесу. Важливо, систематична робота магістрів у такому режимі є підґрунтям до формування їх готовності до творчої самореалізації у майбутній професійній діяльності. Своєю чергою це потребує урахування індивідуальних особливостей, як-от: спрямованість на самореалізацію, де проявляються духовно-естетичні якості; бажання досягнути мети, коли творчість є сенсом життя; самостійність і незалежність думок; відкритість і щирість, аутентичність особистості; оригінальність вирішення проблеми, гнучкість і ініціативність; віра у власні сили і їх адекватна оцінка; високий рівень рефлексії, самокритичність і критичність у судженнях; відкритість досвіду; сприйняття незвичайного, нового, оригінального у навколишньому світі й передача власного ставлення до світу тощо.

З іншого боку, формування професійних умінь і навичок у процесі навчання у магістратурі є пріоритетним напрямом ефективного професійного і особистого становлення кожного, що своєю чергою визначає морально-духовний саморозвиток, ступінь конкурентоздатності, характер професійного зростання тощо. Слід

вказати, що до ефективної професійної діяльності слід готувати в процесі керуваної роботи, яка передбачає оволодіння алгоритмами пізнавальної діяльності, методами наукового дослідження, прийомами рефлексії.

Майбутні фахівці, що здобувають освіту у педагогічних вищих навчальних закладах України, у процесі навчання повинні оволодіти високим рівнем професійних знань, досвідом їх удосконалення та самостійного здобування; сформувані готовність до оперативного відбору та реалізації оптимальних способів вирішення проблем, що виникають у практичній діяльності з опорою на передовий педагогічний досвід та світові освітні тенденції; здобути навички орієнтації в кон'юнктурі ринку праці тощо. Перед магістрами педагогічних спеціальностей треба розкрити весь спектр сучасних технологій та підходів, прийомів й методів та забезпечити їх практичне оволодіння. Завдання вищої освіти – надати майбутнім фахівцям інформацію та відповідний рівень оволодіння особистісно-зорієнтованим підходом, технологією співпраці та розвивального навчання, проблемним, пошуковим, творчим підходами. Все це дозволить формувати вміння працювати з інформацією, розвиватиме комунікативні здібності; створить належні умови для здобуття професійних знань, умінь і навичок; підвищить професійний та загальний культурний їх рівень.

В умовах сьогодення стає очевидним, що повільна реакція системи освіти на проблему розвитку професійної мобільності незмінно приводить до зниження конкурентоспроможності фахівців. Значення професійної мобільності зумовлено зовнішніми та внутрішніми причинами, з-поміж яких зовнішні узалежнюються змінами у середовищі життєдіяльності особистості, можуть мати глобальний та індивідуальний характер. Так, глобальні зміни відображаються у першу чергу на реформуванні структури зайнятості, пов'язаної зі структурними зрушеннями в економіці: перетворення галузевої структури господарства, зміні співвідношень правових форм підприємства, складними змінами у свідомості українських громадян, що стосуються перетворення ставлення до необхідності та можливості зміни професійного статусу і роду занять стільки разів за життя, скільки буде необхідно. Натомість внутрішні чинники зумовлені індивідуальними

особливостями, пов'язаними зі спрямуванням особистості. Зокрема так звана «професійна мобільність» майбутніх педагогів включає три компоненти: *соціологічний, психологічний, педагогічний*, що своєю чергою складаються з властивостей (здібності, уміння та навички, знання та ін.), передбачених освітньо-кваліфікаційною характеристикою ОР-магістра, якостей та рис, необхідних для продовження педагогічної діяльності.

Характерно, важливими педагогічними умовами, що впливає на формування професійної мобільності є:

- створення позитивної мотиваційної настанови на професійну мобільність;
- організація фізичної підготовки майбутніх педагогів і формування у них готовності до здорового способу життя;
- розвиток індивідуальних здібностей магістрантів як найбільшої цінності навчально-виховного процесу тощо.

Ці та інші якості слугують формуванню у молодих людей професійного самовизначення та формування професійної мобільності.

Важливо, на сучасному етапі розвитку освітньої галузі необхідно реформувати навчально-виховний процес вищого навчального закладу, підвищити якість навчання, створити науково-педагогічні умови, які б своєю чергою забезпечили високу ефективність підготовки високо кваліфікованих, комунікативних, професійно мобільних фахівців.

Звісно, критеріями професійного рівня магістрантів є:

- рівень професійних знань і якостей;
- рівень «надпрофесійних» знань та сформованих якостей;
- рівень сформованості позитивної «Я-концепції»;
- прагнення до професійного та кар'єрного зростання.

А тому у навчальні програми повинні входити інтегровані курси з різних фундаментальних та прикладних дисциплін, що створить умови вільного орієнтування на ринку праці молоді, чіткого усвідомлення професійних обов'язків і прав.

Характерно, з метою підвищення якості навчання, досягнення високих результатів у набутті професійно значущих рис та якостей, знань та умінь, удосконалення освітнього простору на підвищення ефективності навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі необхідно здійснювати оцінку індивідуальних та групових навчальних досягнень магістрантів. Здійснюючи зокрема індивідуальний підхід до кожного, у ВНЗ слід створити всі необхідні умови для пошуку здібних, талановитих молодих людей, які складають цвіт нашої нації та її майбутнє. Зокрема цілеспрямоване набуття майбутніми фахівцями знань, рівень сформованості їх умінь і професійно значущих навичок, їх трансформація в компетентність слугуватимуть особистісному культурному розвитку, а також подоланню розриву між фактичними вимогами ринку праці й соціальними та професійними компетентностями фахівців.

На сучасному етапі у професійну модель випускника навчального закладу закладається ідея всебічної підготовки і виховання індивіда не лише як спеціаліста, професіонала своєї справи, а й як особистості. Сучасний вищий навчальний заклад потребує такого викладача та студента, який у своїй професійній діяльності орієнтувався б на досягнення науки, неперервно досліджував свою систему роботи, конструктивно приймав нові ідеї, володів системним мисленням та вміннями визначати подальшу перспективу професійного зростання. За такого підходу інструментом модернізації освіти на сучасному етапі стає компетентнісний підхід, який покликаний забезпечити підготовку фахівців, що відповідають потребам ринку праці з урахуванням глобалізаційних процесів: «...компетентнісний підхід орієнтується на професійну компетентність як якість особистості майбутнього фахівця, що характеризує рівень його інтеграції у середовище професійної діяльності, як і в різні соціальні середовища, входження в які виявляє необхідність виконувати різні соціальні ролі» [4, с.14]. А тому особливу увагу слід звернути на поняття «компетентність» педагога. Так, за Р.Бояцісом (1982) *компетентність* – потенціал людини діяти таким чином, щоб відповідати вимогам даного робочого місця в межах вимог організації, що своєю чергою приносить очікувані результати. На думку Спенсера (1990) компетентність є довільною індивідуальною рисою, яку

можна виміряти для того, щоб виявити відмінності між ефективною і мало результативною діями. Згідно Фурнхема (1990) компетентність являє собою фундаментальні здібності та якості, необхідні для виконання певного виду діяльності людини. Поняття «компетентність» (за Робертсом) визначається як пов'язані із роботою особистісні риси, знання, уміння, цінності, які застосовує певна особа з метою виконання довіреної їй роботи.

Згідно тлумачення поняття «компетентний» (від лат. *competes*, від *compete* – належний, здатний) у довідниках трактується як «той, що володіє знаннями, який має право за своїми знаннями і повноваженнями робити або вирішувати що-небудь, судити про що-небудь» [9, с.191]. А, отже, компетентність виступає здатністю виконувати поставлені завдання, включаючи поняття якісних особистісних характеристик людини (мобільності, ініціативності, креативності тощо).

Отже, компетентний педагог має бути повноцінною, професійною особистістю, яка володіє не тільки системою спеціальних знань, умінь і навичок, а й здатністю діяти в конкретній ситуації, будувати комунікацію з іншими людьми, здійснювати нормативну мовленнєву діяльність, уміти застосовувати інформаційні технології для оптимізації професійної діяльності, формування та розвитку у собі здатності вирішувати завдання тощо [10, с.65]. З іншого боку, уміло використовуючи різноманітні технології у процесі навчання та практичної діяльності майбутні фахівці мимовільно створюють усі належні умови для успішного продовження освіти протягом усього життя та використання набутих умінь у своїй професійній галузі.

У контексті вище означеного слід наголосити на *професійній компетентності* як сукупності особистісних якостей, знань та умінь, що забезпечують високий рівень самоорганізації професійної діяльності, її результатів, самопізнання та саморозвиток кожного учня й достатньої для саморозвитку. Науковець Н.Ничкало виокремлює її як набір знань і умінь, необхідних для ефективною професійною діяльністю, уміння використовувати інформацію, аналізувати та передбачати наслідки своєї праці.

Загалом у енциклопедії (за ред.В.Крем'я) сформульовано таке визначення професійної компетентності як «інтегративної характеристики ділових і особистісних якостей фахівця, що відображає рівень знань, умінь, досвіду, достатніх для досягнення мети з певного виду професійної діяльності, а також моральну позицію фахівця». А, отже, аналіз тлумачень, запропонованих вченими, засвідчує, що першорядним й стрижневим у визначенні професійної компетентності показником є знання, досвід, навички та уміння, професійні якості особистості, що необхідні для здійснення ефективної професійної діяльності. Окрім того, заслуговує на увагу те, що вчені одноставно наголошують на необхідності таких компонентів професійної компетентності як-от:

- культура праці;
- відповідальність;
- здатність до соціальної адаптації;
- здатність до конструктивного спілкування;
- саморозвиток особистості;
- самоосвіта, самовдосконалення.

У контексті нової освітньої парадигми професійна компетентність визначається не лише як загальна культура, суспільно-економічна поінформованість чи система знань, умінь і навичок, а уміння мобілізувати отримані знання та досвід у необхідне русло вирішення завдань, нестандартних ситуацій тощо. Професійна компетентність відіграє важливу роль у соціальному та професійному житті індивіда. Такі особисті риси як упевненість у власних силах, віра в успіх, відповідальність та ініціативність, працьовитість й цілеспрямованість вважаються окремими науковцями ключовими аспектами професійної компетентності. Зокрема науковці О.Вознюк, О.Дубасенюк вважають «професійну компетентність здатністю особистості здійснювати професійну діяльність на основі набутих професійних компетенцій, які сприяють розвитку творчого потенціалу особистості, її професійному саморозвитку та самовдосконаленню» [4].

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Як бачимо, розвиток особистості майбутнього педагога, його інтересів

повинен відбуватися за умови переорієнтації навчального процесу з вузько-предметного характеру викладу і вивчення навчальних дисциплін на розвиток у магістрів професійно-зорієнтованої й наукової форми мислення; прояву творчості та креативного підходу. Відтак сучасний зміст освіти набуває ознак багатокомпонентності, включаючи не лише знання, а й способи практичної діяльності, творчий досвід, ціннісні орієнтації особистості, що забезпечують відповідний рівень фахової компетентності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виокремленні педагогічних умов і принципів професійної підготовки фахівців нової формації, а саме: конкурентно придатних майбутніх магістрів педагогічної освіти, здатних адаптуватись у динаміці сучасних реалій життя та спрямованих на постійну оптимізацію розвитку школярів.

Джерела та література

1. Амонашвили Ш. Здравствуйте, дети! / Ш.Амонашвили. – М.: Просвещение, 1983. – 324 с.
2. Величко Т.Д. Підготовка майбутніх вихователів до формування ціннісних орієнтацій у старших дошкільників: дис. на здоб. ступеня канд. пед.наук: спец. 13.00.08 / Т.Д.Величко. – Одеса, 2014. – 273 с.
3. Виховна робота зі студентською молоддю: Навч. посібн./За заг. ред. Т.Ю.Осипової. – Одеса: «Фенікс», 2006. – 282 с.
4. Вознюк О.В. Сучасні наукові підходи як методологічні засади компетентнісного підходу в освіті/О.В.Вознюк. О.А.Дубасенюк // Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: Монографія/За ред. О.А.Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2011. – 213 с.
5. Гавриченко С. Учитель ХХІ століття. Який він? / С.Гавриченко // Директор школи. – 2007. - № 3. – С. 6 – 9.
6. Закон України «Про загальну середню освіту» // Інформаційний збірник МО України. – 1999. - № 15. – С. 6 – 31.
7. Кузьмінський А.І. Педагогіка вищої школи: Навч. посібник. – 2-ге вид., стер./А.І.Кузьмінський. – К.: Знання, 2011. – 486 с.
8. Куклін О.В. Економічні аспекти вищої освіти: Монографія/О.В.Куклін. – К.: Знання України, 2008. – 331 с.
9. Лосєва Н.М. Самореалізація викладача: теоретичний аспект: Монографія / Н.М.Лосєва. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 387 с.
10. Матвєєва Н. Неперервна професійна освіта: становлення та розвиток педагога: Навч. посібник / Н.Матвєєва. – Івано-Франківськ: НАІР, 2016. – 348 с.

References

1. Amonashvyly Sh. Zdravstvujte, dety! / Sh.Amonashvyly. – М.: Prosveshhenye, 1983. – 324 s.
2. Velychko T.D. Pidgotovka majbutnih vyhovateliv do formuvannja cinnisnyh orijentacij u starshyh doshkil'nyukiv: dys. na zdob. stupenja kand. ped.nauk: spec. 13.00.08 / T.D.Velychko. – Odesa, 2014. – 273 s.

3. Vyhovna robota zi students'koju moloddju: Navch. posibn. / Za zag. red. T.Ju.Osypovoi'. – Odesa: «Feniks», 2006. – 282 s.
4. Voznjuk O.V. Suchasni naukovy pidhody jak metodologichni zasady kompetentnisnogo pidhodu v osviti / O.V.Voznjuk. O.A.Dubasenjuk // Profesijna pedagogichna osvita: kompetentnisnyj pidhid: Monografija / Za red. O.A.Dubasenjuk. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im.I.Franka, 2011. – 213 s.
5. Gavrychenko S. Uchytel' XXI stolittja. Jakyj vin? / S.Gavrychenko // Dyrektor shkoly. – 2007. - № 3. – S. 6 – 9.
6. Zakon Ukrainy «Pro zagal'nu serednju osvitu» // Informacijnyj zbirnyk MO Ukrainy. – 1999. - № 15. – S. 6 – 31.
7. Kuz'mins'kyj A.I. Pedagogika vyshhoi' shkoly: Navch. posibnyk. – 2-ge vyd., ster. / A.I.Kuz'mins'kyj. – K.: Znannja, 2011. – 486 s.
8. Kuklin O.V. Ekonomichni aspekty vyshhoi' osvity: Monografija / O.V.Kuklin. – K.: Znannja Ukrainy, 2008. – 331 s.
9. Losjeva N.M. Samorealizacija vykladacha: teoretychnyj aspekt: Monografija / N.M.Losjeva. – Donec'k: DonNU, 2004. – 387 s.
10. Matvejeva N. Neperervna profesijna osvita: stanovlennja ta rozvytok pedagoga: Navch. posibnyk / N.Matvejeva. – Ivano-Frankivs'k: NAIR, 2016. – 348 s.